

ЗІ СПАДКУ НАШИХ ПОПЕРЕДНИКІВ

Володимир Пархоменко

РУСЬ ТА ПЕЧЕНІГИ.*

До справи стародавніх зв'язків Русі зі Сходом

Російська історіографія привично нас дивитися на Печенігів, як на дикі, некультурні племя, як на "азіатів", що мали цілком негативне значіння для сусідньої Русі¹; подібні ж відомості дають і археологи, хоч вони не мають для цього достатніх по суті підстав², оскільки вони не тільки не обслідували і не вивчили печенізькі давності, а, власне, навіть, і не виявили їх. Проте безперечно, що дане східне племя — Печеніги мали тісний зв'язок з перетисною добою життя Київської Русі, й взаємовідносини Печенігів і Русі повинні глибоко цікавити кожного, хто хоче з'ясувати таємницю зародження і першої організації Київської Русі. З'являючись близькими сусідами Київської Русі після свого переселення на Дніпро в самому кінці IX віку, вони без сумніву відіграли свою роль в початковій долі цієї Русі, в добу X і початку XI в. в. аж до нещасної поразки Печенігів в 1036 р., яка теж відбилася на долі Київської Русі і повела до "закладки" та забудови Києва Ярославом, — що, звичайно, зазначало на нову добу в історії цієї такої ж Київської Русі.

Повна Печенігів на нижньому Дніпрі навіряд чи може стояти без всякого зв'язку з тими племенними установами й рухами тут серед слов'янства, які літопис малює, як

* Пархоменко Володимир Олександрович (1880-1942). Сфера наукових інтересів: виникнення Київської держави, християнство на Русі, Київська держава і кочовики північнопричорноморських степів. Заарештовано 1929 р. у справі СВУ. В 1933 р. звільнено як інваліда. Помер у 1942 р. у блокадному Ленінграді. Передруковуючи цей матеріал зі старого "Східного світу" [1929 7-8 (1-2), 287-293], редакція зберігає орфографію оригіналу.

¹ Трохи інакше говорить П. В. Голубовський — див. "Печеніги, Торки и Половцы", Київ, 1884 р. Слідом за російськ. іде й укр. історіографія — навіть в новіших роботах М. Яворського й Н. Мірзи-Авак'янц.

² Див., напр., новий твір проф. А. С. Федоровського — "Охорона пам'яток культури на Україні", Харків, 1927 р., стор. 42.

боротьбу Полян з Древліанами й пересовування Уличів з Дніпра на Захід³. Можна гадати, що Печеніги не вишкнули звідси слов'янські племена, а вступили з ними в деякий контакт. В останній час не без підстав, з одного боку, підкреслюють добру військову організацію Печенігів, а з другого — в степових племенах, подібних до Печенігів, вбачають представників соціально-політичної сили, яка лише організувала, як державна верхушка, місцеву людиність⁴. Коли при цьому приймемо на увагу відомості Костянтина Багрянородного про широкі торговельні звязки Печенігів з сусідами — Візантією, Руссю, Херсонесом, Хазарією та Дунайською Болгарією⁵, то у нас є вже достатні підстави дивитись на Печенігів і їх історичну роллю інакше й переглянути дійсні історичні взаємовідносини Руси та Печенігів, що на них ми звикли до цього часу дивитись, як на невичинну непримирену ворожнечу і боротьбу. Чи так це?

Сучасник, письменник половини X в., Костянтин Багрянородний, з приводу цього пише так: “Руссы стараются жить в мире с Печенегами”, “быть с ними в союзе и получать от них помощь, потому что покупают у них коров, лошадей и овец”, тому, що далі, “если не находятся в мире с Печенегами”, “не могут вовсе отправляться на войну в чужую землю” і “не могут приблизиться к царственному граду Ромеев (Византии) ни для войны, ни по торговым делам”⁶. Тут природно повстає питання про “Росів” і “Русь”.

Географічні вказівки про місце, де була Русь Костянтина Багрянородного, стверджують в цілому свідцтво нашого літописця, що “Поляне” це “яже ныне завомая Русь” (під 898 р.). Незалежно від того чи іншого розв'язання питання про походження ім'я “Русь”⁷, надзвичайно складного й спірного, ми можемо прийняти ці свідчення в тому розумінні, що в певній історичній момент поняття “Руси” і “Полян” були тотожні і це як раз був момент сукупного життя Руси та Печенігів, цеб то X та перша половина XI в. Маємо, таким чином, неначе повне протиріччя між виразним свідченням Костянтина Багрянородного і даними нашого літописця про взаємини Руси та Полян з Печенігами; природно, що тут потрібується уважний перегляд літописних даних у цьому питанні.

Перша звістка про Печенігів⁸ зв'язується (під 915 р.) з ім'ям родоначальника Київської династії Ігоря, що загинув у боротьбі з Древліанами за Подніпрів'я, — вона каже про “мир” між Печенігами та Руссю, що був складений без вказівок на попередню війну, а потім через де-який час говорить навіть про спілку⁹ Ігоря з Печенігами (944 р.). Правда, після, за Святослава, ми бачимо військові події — сутички між цим князем з одного боку і Печенігами та Хазарами з другого; але, по-перше, Святослав це не є по суті князь землі Полян — не князь ще Київський, це князь типа “пардуса” — “ни швтра ямяше” (964 р.), що вехтував Київом і землею Полян (969 р.) і географічно, так би мовити, не самовизначився, це князь, що турбує своїми походами Хазар і Печенігів; по-друге, в зв'язку з цим в літописному навчальному оповіданні він став конкретним уособленням певної моральної сентеці — “ты, княже, чужья земля ищещи и блудещи, а своєю ся охабив” (968 р.), і тут мають певні підстави міркування А. А. Шахматова¹⁰ про неясні пригадування в народних споминах про до діяльності та походів цього князя та про вплив певних звісток і пригадувань та пізніших історичних аналогій на літописну компановку всього літописного оповідання про Святослава; нарешті, по-третє, підчас походу Святослава на Дунайську Болгарію, ми бачимо в його війську загін Печенігів. У дальших

³ Докладніше про це див. в нашій книзі “У истоков русской государственности”, Ленінград, 1924 р., а також “Початок історично-державного життя на Україні”, 1925 р.

⁴ Порівн. у А. Е. Преснякова в ст. “Задачи синтеза протисторических судеб Восточной Европы” — “Яфетический сборник”, V, Ленінград, 1927, в основі останньої думки лежать дослідження акад. Н. Я. Марра.

⁵ Див. “Перт вѣнов”, розд. 1—8.

⁶ Див. “Перт вѣнов”, розд. 2.

⁷ Про що див. у згаданій книзі “У истоков русской государственности”.

⁸ Тут ми торкаємося ступеня хронологічної творчості літописних повідомлень, це в даному разі не важливе.

⁹ В зв'язку з роллю Ігоря в затвердженні Полян на Дніпрі такі взаємини його з Печенігами можуть говорити про зв'язок руху до Дніпра Печенігів і Полян і про контакт між ними з Древліанами та Уличами.

¹⁰ “Разыскания о древнейших русских летописных сводах”, СПб, 1908, стор. 479—481, 487 та інші.

історичних подіях ми можемо помітити факти військової допомоги й підтримки Печенігами Полян, але при цьому слід не забувати наведеного загального погляду Шахматова про односторонню тенденційну трактовку літописом історичних подій за добу II половини X в. навіть початку XI в.¹¹ і не надавати великого і рішучого значіння літописній генеалогії князів і їх родинним зв'язкам та взаєминам за літописом.

Так само після Святослава при продовженні, очевидно, боротьби Полян з Древліанами, коли Ярополк Полянський подолав Олега Древліанського¹² (чи були вони дійсно братами — це питання сумнівне і в даному разі другорядне), і саме в зв'язку з цим ніби на допомогу Древліанам проти Полян, власне щоб використати цю місцеву політичну ситуацію, саме тоді приходять на Подніпрів'я “Варяги из-за моря” з Володимиром і перемагають Ярополка (питання про їх родинний зв'язок теж сумнівне й другорядне) Полянського (який, можливо, подібно до Ігоря та Святослава, не мав ще резиденції в Києві, в зв'язку з чим можливо стоїть звістка про осадку його в Родні — на гірлі Роси?), тому Печеніги стають месниками за смерть Ярополка і ніби оборонцями Полян від Варягів (980 р.), чим і можна з'ясувати потім вперту довгу боротьбу Володимира з Печенігами.

Таким чином, з розвитком варяго-грецького шляху, боротьба Полян з Древліанами, що йшла на Дніпрі в X в., в кінці X в. і потім на початку XI в., перейшла в уперту боротьбу Варягів з Печенігами, що точилася з перервами за літописною хронологією від 980 до 1036 р. Як і більшість літописних оповідань про Володимира¹³, літописні дані про його боротьбу з Печенігами носять легендарний та до того неясний характер (такі перекази — про збудування Переяслава 992—993 р. і про Білгородський кісіль 997 р.), але недарма повідомлення відомого листа Брунова говорить про заявлену Печенігами потребу оборонити їх від Володимира: мабуть в цій боротьбі проявились не стільки наступ степу на північ, скільки агресивна політика в рухові до моря нового Києва, що його збудовано за допомогою варязької зброї та візантійської торгівлі. Відповідно цьому в діяльності Володимира помічається його вороже ставлення до степу і певні заходи огородитися від нього фортецями (988 р.).

Взагалі, Володимир, очевидно, скорше був прихильником Древліан, ніж Полян. Недарма літописна легенда ставить його в родинний зв'язок по матері з Малом Древліанським — “Малком Любутчанином”¹⁴; звідси й бажання Володимира опертися на “старців городських” (996 р.), — елемент, звичайно, скорше древліанський, ніж полянський. Таким чином, по суті неясна із літопису в подробицях, обвіяна легендами, боротьба Володимира з Печенігами була продовженням боротьби Полян з Древліанами, — інакше — степу з хліборобським лісостепом.

В цьому, очевидно, була причина тому, що Володимир не вдалося збудувати сильної монархії¹⁵, бо степ ставив йому перешкоди на підступах до моря, а шлях через Чернігів до південного сходу також, очевидно, не був в руках Володимира¹⁶. В подіях 1015—1019 рр. ми знову бачимо продовження старої полянсько-древліанської боротьби, ще більш ускладненою явною участю в ній Варягів та Печенігів.

Київський князь Святополк спирається на Вишгород — “Ольжинград”, — мабуть, полянський, перемагає ворожого Печенігам князя Бориса¹⁷ і князя древліанського Святослава і в момент нового руху Варягів на Київ (роля Ярослава тут, звичайно, службова) користується військовою підтримкою Печенігів.

¹¹ Ibidem стор. 487 “Припоминания в тексте древнейшего свода едва ли переходят время Ярослава” і т. інше.

¹² Порівн. в “Разысканиях” стор. 372 та інші.

¹³ Порівн. в “Разысканиях” стор. 487 та інші.

¹⁴ Ibidem, 373—377.

¹⁵ Звичайне перебільшення уявлення про неї не має в літопису міцних підвалин

¹⁶ Бо не знаємо про посаження Володимиром у Чернігові свого сина

¹⁷ Дійсна історична роль його дуже затемнилася церковною легендою.

Таким чином, в особі Святополка тенденційно прозваного Окаянним і дуже змалюваного чорними фарбами в династично-релігійній легенді, ми вбачаємо представника елементу полянсько-степового, що веде боротьбу проти Древлян, а потім і проти Варягів, що виставили проти нього в ролі претендента на Київ Ярослава. Наслідком цього, як видно із літопису, була поки що перемога Варягів над Печенігами, що й досі продовжували підтримувати Святополка проти Ярослава. Ця перемога не могла не викликати нового опору з боку степу й привела до з'явлення на лівому березі Дніпра в 1024 р. Мстислава з Хазарами та Касогами, наслідком чого ці зайти з південного сходу організували Чернігівську державу, очевидно, союзу Печенігам, а Київ, мабуть, залишився під гегемонією Печенігів, бо Варягів звідси прогнали, та й Ярослав, здається, засів на 10 років знову у Новгороді, де він почував себе міцніше. Можна припустити, що в цей час в Києві сидів спільник Мстислава та Печенігів таємний князь Судислав, що постраждав потім під час катастрофи 1036 р.

Лише смерть в 1036 р. Мстислава відкрила нові можливості для "Варягів", що сунулися на південь до моря, — Ярослав рушає з ними до Дніпра. І тут знову останній впертий опір перемозі Полян з боку Варягів та Ярослава роблять Печеніги. В подіях 1036 р. Печеніги скорше є оборонці полянського Київа; недарма рішучий бій проти північних завойовників був майже в самому місті Києві — на місці майбутнього Софійського собору і мав такі серйозні наслідки для Київа, Новгорода¹⁸ та в житті князів Ярослава та Судислава.

Ось чому Київська поразка Печенігів 1036 року була початком забудови і поширення самого Київа й повела до встановлення нової доби в історії Київської державності. Після цього Печеніги масою посунулися на південний захід — на Балканський півострів до Візантії і значної політичної ролі на Дніпрі вже не відіграють, залишивши тут лише невеличку частину свого народу, яка, проте, ще довго зберегала тут свою етнічну відокремленість (літописні згадки р.р. — 1096, 1097, 1103, 1116, 1121, 1142, 1151, 1162, 1169 — Іпат).

Така в загальних рисах схема взаємин Печенігів та Полян, що дає підстави гадати, що Печеніги — діти того ж "Поля"¹⁹, що й Поляни, дійсно, за вказівками Костянтина Багрянородного та вірним тлумаченням нашого літопису, взагалі скорше мали з ними мирні й добрі взаємини та були зв'язані й економічно, і до де-якої міри державно, бо в критичні хвилини Печеніги, як бачили, обороняли місцеву полянську державність від чужоземних завойовань, за які слід вважати наступи на Київ північних варягів (980, 1016, 1019, 1036 р.р.).

І це цілком зрозуміло, бо Печеніги, як і царські Скити²⁰ давньої доби й пізніші Запорожці, володіли порогами, що закривали рух із середнього Подніпрів'я до моря, і тим тісно економічно були зв'язані з київською торгівлею; при спілці їх здійснювались взаємні торговельні інтереси — і печенізького Запоріжжя й Київа, що не міг, як це вірно підмітив Багрянородний, без спілки з Печенігами вести торгівлю з Візантією і морем взагалі. Проте, з відходом Печенігів і перемогою у Києві Варягів питання про взаємини Русі й степу не було покинчено, а лише перейшло в нову стадію, в зв'язку з чим і Печеніги не зникають зовсім з Київського обр'ю в XI — XII в.в., а продовжують своє співробітництво з Князями Русі і в нову добу існування Київської держави. Але вона вже має новий характер, порівнюючи з попередньою добою X — початку XII в.в., коли, як бачимо, Печеніги в історії Київської Русі відігравали значну роллю²¹.

¹⁸ Що отримав лише тепер нового князя замість Ярослава.

¹⁹ Порівн. повідомлення 968 р. "прогна Печенеги в поле".

²⁰ Більшість найважливіших і найбагатіших курганів, як відомо, сконцентровано поблизу порогів (Чартомльський, Солоха і інші).

²¹ Порівн. думку Н. Е. Бранденбурга про печенізькі древності.

